Ніч. М'яко вгрузає в ще теплий пісок боса нога. На щоглі пароплава самотньо мерехтить, відбиваючись у вологому асфальті ріки, червоний вогник сигнального ліхтаря. Тьмяно блимає над дошками сходинок каламутно-жовте світло притрушеної курявою електричної лампочки.

Пилип Ґудзь показує матросові квитка й підіймається вгору на чардак. Обидві кошалки з курами він ставить під лавку, а туго набитий клумок з пшоном та гречкою кладе коло себе під бік, щоб, дрімаючи, спиратись на нього ліктем.

Сичить пара. По дошках чардака сновигають босі ноги. На пароплав, що йде до Києва, вантажать широкі, затягнені білою марлею, козуби з полуницями. Великі зелено-червоні ягоди привабливо ніжно пахнуть у сухому й теплому нічному повітрі.

Кінчили вантажити полуниці, і гучною луною ліг у далеких просторах трипільських круч розлогий гудок. Загуркотіли сходинки. Кінець тяжкої линви з глухим плюскотом упав у воду. Завирувала збаламучена колесами вода. Корпус пароплава почав мірно здригатись. Чорні кручі Трипілля повільно відсунулись у порожній морок ночі.

Над рікою тремтять хрумкі зорі. Важко й глухо гупає машина. Покірно хилить голову Пилип Ґудзь. Неквапливо й поважно простує назустріч сну, але в павутинні дрімоти настирливою мухою дзижчить і б'ється тривожна думка про несподівану зустріч по дорозі, коли він ішов до пароплава, з Степаном, головою сільради.

— Знов, Пилипе, зібрався до Києва?.. Курей везеш?.. Диви, довозишся!..

Слова Степанові прозгучали як загроза й одночасно як попередження. Як вирок, виголошений наперед. Тепер, при згадці про них, у серці Пилипові гадюкою щеміла нудьга. Він усвідомлював, що

немає виходу, але намагався сперечатись. Був він упертий, неподатливий, ладний до кінця без жалю відстоювати своє.

— Ну, все!.. Що з того?! — заперечує в думках Пилип. — Двоє малят, жінка, стара мати, він. Кожне щодня їсти хоче!

— Хіба він, — з запалом каже до себе Пилип, — якогось лиха зробить або ж якоїсь шкоди заподіє державі, що оце пару курей та яку-небудь чверть молока повезе до Києва, — тож і там хочуть люди освіжити собі душу, — а звідтіля привезе балетки й пару метрів ситцю та віддасть їх бабі Мотрі за ці її кури?

А той Степан, голова сільради, каже на нього:

— Ти, каже, Пилипе, шпикулянт!.. Предатель соціалізму!.. Несвідомий, буржуазний клас!.. Відрижка капіталізму!..

Відрижка!.. Це слово хвилює Пилипа, зачіпає його, як незаслужена образа. В ньому прокидається почуття гідности й обурення.

— Ніяка не відрижка, а людина, як і всі!.. І не шпикулянт ніякий, — сперечаючись із Степаном, твердить до себе Пилип у тій глибинній нічній півдрімоті, коли кожна думка здається ясною й переконливо прозорою. — Не шпикулянт, а трудящий клас, що труди на себе приймає. Прийняти на себе труди то ніяка ще не спекуляція!

Так у суперечках з Степаном, головою сільради, в думках про справедливість: — Треба, щоб усе було правильно!.. — Пилип поринає в сон.

Сичить пара. Глухо хлюпають по воді колеса. Хропуть, стогнуть, белькотять крізь сон потомлені люди, збившись купами або похилившись один одному на плече.

Тане тривожними снами ніч!..

Потім приходить блідаво-синій світанок. У передранковій тиші стигне молочно-біла поверхня ріки. Пилип Ґудзь прокидається з свого баламутного півзабуття, скидає з голови картуза, стомлено позіхає й тричі христиться на схід.

Назустріч з туману виринає буксирний пароплав. Він хрипко стогне, випльовуючи спазми гудків. За ним, нанизані на чорну струну линви, повзуть одна по одній пласкі намистини присадкуватих барж.

Уздовж низького лівого берега, де густі закучерявились верби, опрозорена зелена вода простяглась рівною, як люстро, смугою. З берега до пароплава хвилями доходять солодкі пахощі скошеної прив'ялої трави. Відбитий у водяному люстрі, нерухомо завмер пароплав, і повільно пливуть повз нього брунатно-зелені копиці свіжого сіна.

При світлі ясного дня нічні примари здаються химерними витівками, здатними лякати хіба що малих дітей. Вчорашня зустріч зі Степаном у Пилиповій уяві постає немов уривки напівзабутого сну.

— Якось то воно буде! — каже до себе, заспокоюючи, Пилип і звертається до сусідки, що везе до Києва повну кошалку огірків, масло, загорнене в капустяний лист, і молоду картоплю, розпочинаючи з нею балачку про те, де краще в місті купити ситцю: чи то на Житньому базарі, чи на Євбазі, чи на Басарабці.

Розмова привертає увагу інших, і дискусія стає спільною, уриваючись уже під самим Києвом, коли з'являється матрос і всіх женуть з чардака вниз. Закривають люки. Ніхто не повинен лишитися на чардаку, коли пароплав проходить під мостами.

Не доходячи до Наводницького мосту, пароплав спиняється й бурхливо реве, як ненагодований звір.

На високій горі правого берега позолоченою свічкою в блакитному димі палає, заллята променями ранкового сонця, дзвініця Лаври. Хатки, побудовані на високих, почорнілих од весняної води палях, розбіглися по піскових кучугурах луки, порослої верболозом.

Проминувши порожні піскові смуги пляжів, уже перед містом, пароплав викреслює широку дугу, круто завертає й причалює до пристані.

Зчиняється метушня. Баби з клунками, мов навіжені, кидаються до виходів; розгублено, як зосліпу, пнуться вони вперед. Квокчуть збентежені кури. Висунувши з кошалки вогняно-червоний гребінь, витягує горлянку й голосно співає сіро-жовтий півень. Вищить і б'ється в мішку на спині у сусіда порося.

Босий матрос на сходинках кидає картонні прямокутники квитків у карнавку.

Київ!.. Місто ще спить. Хмаркою тютюнового диму синіє простір порожнього майдану перед дощаним павільйоном пристані. Високо в синяві прозорого неба піднісся над кручею срібнобанний Андрій. Між куп кінського гною підстрибують і гребуть, цвіріньокаючи, заклопотані горобці.

Порожніми вулицями в блакитних сутінках кам'яниць Пилип спішить на базар. Вузол туго набитого клумака муляє й ріже йому плече. Кошалки з суліями молока відтягують руки.

Спродавшись на базарі, Ґудзь стає в чергу біля входу до "Універмагу". Півколо збожеволілої юрби вже давно вирує й клекоче

перед дверима крамниці. Кінні міліціонери врізаються в натовп; придавлені крупом коня, гістерично вигукують жінки.

Курява. Давка. Спека. Сипливо реве довжелезна чорна рура радіо. Згуки джазу змішуються з галасом юрби.

Розчавлений людськими тулубами, стиснений з обох боків, притиснений до наллятого соняшною спекою каміння будинкової стіни, Пилип знемагає. Солоний піт струмками тече йому по обличчю, сліпить очі. Пилип нахиляється й полою піджака витирає на лобі краплі поту.

Черга майже не посувається. Раз-у-раз поглядає Пилип на палаюче сонце, на білі пішоходи, на чорні карбовані тіні, що спочатку скорочуються і зникають, а тоді знов починають рости й, непомітно пересуваючись з одного боку вулиці на протилежний, кажуть про пізній час.

Хто зна, чи потрапить він ще сьогодні до крамниці, чи ні, і тоді йому доведеться заночувати тут на кам'яних плитах пішоходів, вартуючи чергу для себе на завтра перед Універмагом?..

Багато часу й зусиль треба витратити в місті, щоб купити пару метрів ситцю!.. Пилип думає про те, що жити в великому місті моторошно й важко, що місто жорстоке й непривітне, як каміння, з якого воно збудоване. Ні, він не хотів би лишитися тут, у цій кам'яній пустелі назавжди; він не хотів би жити постійно в цій давці, куряві й спеці, в цьому галасі суперечок, дзеленчанні трамваїв, у цьому сиплому реві радіо.

Під вечір, коли на дверях крамниць уже починають вішати таблички з написом "Замкнено", Пилип в останню хвилину ще встиг забігти до спортової крамниці "Динамо" й купити в ній для бабиної Мотриної дівчини замовлені балетки.

І тоді знов Дніпро. Знов пристань і пароплав. Жовтим полум'ям розлилась і палає вечірня ріка. Розгорнувши на колінах червону хустину, Пили крає доморобним, з уламка коси зробленим ножем хліб і їсть його з цибулиною. І знов уже сперечається зі Степаном. Заперечує:

— Якби він був шпикулянт абощо, то їв би оце із салом, а може, навіть і тарілку борщу замовив собі на пристані. А то ж має давитися черствим шматком хліба!.. Шпикулянт!.. Огидно не то, що слухати, ба навіть згадувати про таке!

Гикає! Просить сусідку подивитися за кошалками й сходить з чардаку вниз напитися з баку річної теплої води.

Легкі синяві сутінки від високих Київських гір упали на Дніпро, простяглися на білий пісок шляху, вкрили темне зело дерев Труханового острова. Знеможений денною спекою Дніпро міниться в кольорах; з гарячо-жовтого він стає рожевим, тоді переходить у фіолетовий і, нарешті, робиться попелясто-сірий. Гуде пароплав, раз і ще раз, і втретє.

Пізній вечір. Дикі качки потягли за Дніпро на поживу до просяних і гречаних піль. Уздовж фарватеру мигтять червоні вогні сигнальних бакенів. Сяючи електрикою, кидаючи в темний морок ночі сліпучі жмутки світла прожекторів, пароплав, що йде прямим маршрутом з Києва до Херсона, примарним привидом проноситься між поснулих берегів чорної ріки.

Трипілля! Пісок ще зберігає вечірнє тепло. Глибоко грузне в пісок боса нога. Густішають сутінки в глибинах трипільських ярів. Це тут у 19 році отаман Зелений зняв повстання. Пилип був тоді ще зовсім малий хлопець, але він добре пам'ятає, як люди з околишніх сел, засівши по цих кручах, зустріли рушничним і кулеметним вогнем пароплави з київськими комсомольцями. Давно вже не лишилось жадного з тих, які гуляли в Зеленого, а все ще беруть і беруть людей і з Трипілля, і з

Халеп'я, і з Жуківців, і з Верем'я, і з Стайок, з усіх і ближчих і дальших сел.

— Бандитський район! — кажуть у районі в Обухові.

Пилип проходить в ярку під кручею повз складений з цегли, пофарбований у темно-синю барву пам'ятничок комсомольцям, побитим під Трипіллям; тоді, замість піти шляхом, вулицею, звертає вбік на стежку. Він запевняє себе, що робить це, щоб скоротити дорогу, а насправді змінює звичну путь, щоб не зустрітися ненароком зі Степаном.

Він іде вздовж рівчака, в якому протікає струмок, внизу садиб за левадами під густим плетивом гілля розкладистих верб.

Удома стара мати й діти вже полягли спати, але жінка ще не спить. Вона сидить на порозі відчинених дверей хати й чекає на нього з вечерею. Розпливчастою плямою біліє в присмерках її хустина.

Пилип причиняє за собою фіртку. Ганна підводиться йому назустріч. Серце, як спійманий птах, мліє й обривається. Здається, немов би не з учорашнього вечора, а давно, безмежно давно він її не бачив. Довгі роки протекли між учорашнім днем і цим. Невимовна тривога гострою голкою шкрябає по серцю, страх утрати пронизує мозок.

У нічній пітьмі її обличчя здається йому таким принадним і ніжним, як ще ніколи. Він бере її за руки, притягує до себе й цілує її в уста. Ще ніколи, здається, не була вона така бажана йому, як у цю мить, сповнену страху, тривоги й непевности. Бажання поглинає його. І раптом зникає все: жовтогаряче полум'я ріки, сиплий рев радіо, тривога, гадка про Степана, тягар, що ліг йому на серце, й млосна втома.

* * *

Коли Пилипа Ґудзя забрали й повезли до Обухова, а звідтіль до Києва, а потім він опинився далеко в концтаборі на півночі в бараках, оточених дротом, посередині занесених снігом цілинних лісів, він скрізь весь час відчував тільки одне: обурення й лють. Чорна лють клекотіла в ньому. Сліпий гнів п'янив йому мозок.

Думка весь час наверталася на те саме: — Не по правді присудили його на два роки! Неправда, що він шпикулянт!

Він заперечував. Не погоджувався.

Був він упертий, непокірливий і гордовитий. Одстоював своє й так, щоб по його, як він думає, було.

З заперечення народжувалося рішення. З рішенням вчинок. Він вирішив не коритися.

Він плекав у собі од батьків успадковану віру в могутню непереможність особистої непокори, в силу й міць особистого спротиву. Йому здавалося, що досить йому не скоритися, досить, якщо він повстане, якщо він виступить проти неправди, себе протиставить усьому, що є й як воно є, і все буде гаразд, усе буде знов, як було весь час перед цим: хата й город, хустина жінки, що біліє в темряві, плач дитини, гудок пароплава, загублений у нічних ярах Трипілля, певне, навіть знов вузол клунка, що муляє й ріже плече, коли він прямує на світанку в місті з пристані на базар.

Думка про втечу заволоділа ним. Це було те єдине, про що він ще здібний був думати, чим він жив.

І він утік. Незважаючи ані на що: на дріт, на псів, на відстань, ліси, голод. Це було дужче за нього: голос особистої непокори, віри у втечу, примусовий, з дідів і прадідів успадкований інстинкт утечі. Віра, що з утечі народжується визволення.

І оце він знов босою ногою відчуває тепло піску. І знов, минувши мурованого пам'ятника, звертає вниз на стежку, протоптану вздовж струмка попід вербами. Він робить це, як і давніше, щоб ненароком не натрапити на Степана, голову сільради.

Він прийшов до хати, і все було, як давніше, як і колись.

Він не ховався, хоч і уникав зайвий раз показуватись поблизу сільради і по гас до кооперативи ходила жінка, Ганна, а не він.

Довгий час його не чіпали. Скидалось на те, що про нього забули. Ніхто не сказав йому півслова, коли він повернувся на село. Ніхто ані про що не спитав його. Нікуди його не викликали — ні до району, ані до сільради. Здавалося, про нього забули.

Тільки стара мати сумувала:

— Як же ж воно буде?

А він відповідав:

— Не журіться, мамо, якось то воно буде!

— Може, воно ще минеться! — висловлювала сподіванку Ганна.

Та чи рубав він дрова на подвір'ї коло хати, чи молотив збіжжя в клуні, чи сіно косив у ярку, чи ввечері, сидячи в хаті, колихав дитину на коліні, — почуття страху й непевности ніколи не покидало його. Так, як людина, що на Великдень гойдається на гойдалці. Вузька дощечка на мить звисає вгорі і тоді раптом зривається вниз у прірву…

* * *

За півроку пізно восени, коли однієї ночі взяли відразу на селі 36 чоловіків, забрали тоді й Пилипа Ґудзя. Судили його тепер уже не за спекуляцію, — про спекуляцію не було тепер уже й найменшої згадки, — а за втечу з концтабору, і дістав він уже тепер не два роки, як перше, а вісім.

Вісім років! Вісім довгих сибірських суворих зим, вісім гарячих душних таєжних літ. Вісім років важкої голодної праці.

До концтабору Пилип Ґудзь увійшов тепер вдруге, як господар, як владар, певний себе, твердий і непохитний. І не було в ньому до себе жалю. Стиснувши зуби, зчепивши щелепи, він пиляв вікові таєжні дерева, котив з гори стовбури, в'язав у холодній, як крига, воді плоти, хворів на чиряки й живіт, умирав і знову видужував, варив у консервній бляшанці юшку з наловленої риби, страждав улітку од комашні, взимку від блощиць, думав про дім, згадував про жінку, про стару матір і малих дітей, що росли без нього. Певно, голодні й обідрані!..

І думав про правду, про те, що не на правді стоїть світ, що не по правді засудили його на два роки, бо не був спекулянтом, і тому втік, а тепер за те, що втік, за це має покараний бути.

І корився! І робив! І не мав до себе жалю!..

Коли ж через вісім років знов торкнулися ноги й зір упав на сині вечірні тіні трипільських круч, і надворі коло хати побачив білу хустину Ганнину, серце зірвалося йому мліючи.

Плакала йому на грудях жінка, побивалася, скаржилася на гірку долю жіночу. Захлиналася від сліз, розповідала, як, жадної вістки од нього не маючи, думала про нього, що помер він на чужині, і як важко було їй з малими дітьми, і як зовсім уже гинули, занепадали, та взяли в прийми Івана Білоконя, а це вже більше, мабуть, як рік минув, то його,

Івана, теж забрали, десь до Сибіру заслали, а в неї від нього двоє діток малих.

Сказала й замовкла. Злякано великими очима дивилася на чоловіка, знала тверду й уперту, круту його вдачу, думала:

— Битиме! Цього вже ніколи він їй не подарує, до смерти битиме, уб'є!

Закрила очі, схилила покірливо голову!

Та стримано й поважно сказав до неї Пилип Ґудзь:

— Не плач, Ганно!.. Кохав і годував Іван Білокінь моїх дітей, коли мене не було, то й я кохатиму й годуватиму його дітей! Треба, щоб по правді жили в світі люди!

Бо неправда — грудка крихкої глини, а правда — тверда й непохитна, як камінь.

І Ґудзь був такий: твердий і упертий, без жалю, як камінь.